

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1941

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ

46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46

ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΡΟΥ ΜΑΣ

Ἀνασκοπώντας τὸ ἔργο τοῦ Ἰωνὸς Δραγοῦμη, εἴκοσι χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του, χρόνια ποῦ τὰ ἔχαρακτήρισε μιά τόσο βίαιη διάθεση εἰκονοκλαστικῆ, δὲ δυσκολευόμαστε νὰ βροῦμε, γιατί τὸ ἔργο αὐτό, μὲ ὅλα τὰ τραντάγματα καὶ τὰ γκρεμίσματα ποῦ εἶδαμε καὶ ἄλλοῦ καὶ στὸν τόπο μας, νὰ παθαίνουν ὄνόματα καὶ ἔργα καὶ θεωρίες καὶ ἀντιλήψεις καλλιτεχνικῆς, ἐξακολουθεῖ, στὰ βασικά του συστατικά καὶ στὸ πιὸ μεγάλο του μέρος, νὰ μένη ἀπείραχτο. Τὸ ἔργο τοῦ Δραγοῦμη τὸ ὑποβαστάζει μιά προσωπικότητα, σὲ κάθε γραμμῆ, σὲ κάθε λέξη τῶν βιβλίων του αἰσθανόμαστε τὴν παρουσία μιᾶς προσωπικότητας, ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσας, κυριολεκτικῆ, ὅταν εἰσχωρήσης στὰ μύχια τῆς μαθητικῆς, ποῦ δὲ μπορούμε, βέβαια, ὅπως καὶ σ' ὅλες τίς ἀνάλογες περιπτώσεις, νὰ προσδιορίσουμε τὸ ἴδιο τὸ θέλητρό της, μπορούμε, ὅμως, ὕστερα ἀπὸ ἐπιμονὴ ἀνάλυση, νὰ βροῦμε ὅτι τὰ κύρια στοιχεῖα ποῦ τὸ συγκροτοῦν, εἶναι τὸ πολυσύνθετο τῆς προσωπικότητας, ὅπως ἐπίσης καὶ κάτι τὸ ἀσύλληπτο ποῦ ἔχει καὶ τὸ αἰνιγματικὸ, ἓνα πραγματικὸ μυστήριον, καθὼς λέει ὁ Chateaubriand γιὰ τὸ ὕφος, παντοῦ αἰσθητὸ, πουθενά ὀρατό.

Ὅταν σκεφτοῦμε συγγραφεῖς ἢ καὶ ἀνθρώπινους τύπους συγγενικοὺς μὲ τὸν Δραγοῦμη, δισυπόστατους καὶ τρισυπόστατους, ποῦ μᾶς κρατοῦν πάντα σὲ ἀπορία, ποῦ ἄλλα μᾶς λέν μετὰ τὰ λόγια τους καὶ ἄλλα μᾶς ἀφήνουν νὰ διαισθανόμαστε μέσα καὶ κάτω ἀπὸ τὰ λόγια τους, ποῦ δὲν προφέρουν ποτὲ τὴν τελευταία τους λέξη, τὸν Μπενζαμέν Κονσταν, τὸν Μπαρρές, τὸν Σατωβριάνδο, ὡς ἓνα σημεῖον, ἀμφίβολου, ἀντιφατικὸν, μισοῦς στὸ φῶς καὶ μισοῦς στὸ σκοτάδι, ποῦ ξεφεύγουν πάντα κι' ἀπὸ παντοῦ, γιατί εἶναι πάντα πλατύτεροι ἀπὸ κεῖνον ποῦ κάθε φορὰ ἐκφράζουν, καταλαβαίνουμε πόσο δυνατὰ ἐνεργεῖ ἡ προσωπικότητά τοῦ Δραγοῦμη, ἰδίως σὲ ὁποιονδήποτε ἀνήκουν σὲ ὄχι πολὺ μακρυνὴ ἀπὸ τὴ δική του πνευματικὴ οἰκογένεια. Ἀλλὰ ὁ Δραγοῦμη ἔχει καὶ ἄλλες ἀρετῆς, πάντα σὲ συνάρτηση, ἄμεση ἢ ἔμμεση, μετὰ τὰ κύρια συστατικά τῆς προσωπικότητάς του, ποῦ διατηροῦν ζωντανὴ μέσα μας τὴ μορφή του καὶ ποῦ δὲν ἀφήνουν τὰ βιβλία του νὰ παλιώσουν τὸ ὕφος, γυμνὸ, λιτό, στεγνὸ, ἄλ-

λοτε πλαστικώτερον καὶ ἄλλοτε πιὸ μουσικόν, ἀνετό, ἀνάλαφρον, λυγρόν, καθαυτὸ ἀπικόν, στίς καλῆς του στιγμῆς, καὶ ποῦ ἀναδίνει ἓνα τόνον δικόν του, καὶ ὅταν ἀκόμα ἀδυνατίζει. Τὴ μορφή τῶν βιβλίων του, τόσο ἰδιότυπη, καὶ τὴ σύστασή τους, τόσο ποικίλη. Τὴν ἀναλυτικὴν διάθεσιν, τόσο σύμφωνη μὲ τὴν κριτικὴν, μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν τάσιν, μὲ τὴ δίψαν γιὰ γνώσιν, γνώσιν μὲ κάθε θυσίαν καὶ ἀδιάφορα πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, τῆς ἐποχῆς μας.

Καὶ πόσα ἄλλα, ὅμως, ἀκόμα χαρίσματα, ποῦ μᾶς κάνουν νὰ νοιώθουμε τὸν Δραγοῦμη τόσο κοντὰ μας! Ἄνοιχτομάτης καὶ φλογερός, σκεπτικὸς καὶ πυρετικὸς, δὲν πραγματώνει ἢ δὲν πασκίζει νὰ πραγματώσῃ ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πλήρεις ἀνθρώπινους τύπους, ἐκείνον ποῦ ὅσο γίνεται περισσότερο νοεῖ καὶ ὅσο γίνεται περισσότερο αἰσθάνεται; Καὶ δὲν κινεῖ, ἂν θελήσουμε νὰ τὸν δοῦμε ἀπὸ μιὰ στενότερη ἑλληνικὴ σκοπιὰ, τὰ βασικά ἐθνικά μας προβλήματα, μὲ ὅση θερμὴ κ' ἐπιμονὴ καὶ μ' ὅση καθολικότητά, μ' ὅση ὀργανικὴ ἀλληλοεξάρτησιν, δυὸ τρεῖς ἄλλοι ὡς τώρα τὰ κίνησαν; Μὰ καὶ ἂν σφῆσουμε πάλιν τὴ στενὴ ἑλληνικὴ σκοπιὰ καὶ σταθοῦμε σὲ χώρους παγκόσμιους, ὁ Δραγοῦμη δὲν εἶναι ἀνάμεσα στοὺς ἐλάχιστους ἑλληνες λογοτέχνες, ποῦ πότιστηκαν κατάβαθα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα σύγχρονα πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ ρεύματα, ποῦ ἔζησαν στὸ κέντρο, στὴν ἴδια τὴν καρδιά τοῦ σημερινοῦ δράματος τοῦ ἀνθρώπου;

Πρὸς τὸ διάβασμα, πρὸς τὴ σπουδὴ, πρὸς τὸ μπάσιμό του στὴν παγκόσμιον λογοτεχνίαν καὶ σκέψιν, καὶ τί δὲν τὸν σπρώχνει! Τὸ περιβάλλον ὅπου γεννήθηκε καὶ ἀναθράφηκε, τὸ ὅτι μαθαίνει ἀπὸ παιδί δυὸ καὶ τρεῖς ξένες γλώσσας, οἱ εὐκαιρίαι ποῦ ἔχει γιὰ μελέτη, — μακρῆς διαμονῆς ὡς πρόξενικὸς ὑπάλληλος σὲ μικρῆς πόλεις, — ἀλλὰ, κυρίως, τὸ πάθος του γιὰ τὸ διάβασμα. Τὸ τόσο πρῶτον μέστωμά του, στὴ σκέψιν, στὴν εὐαισθησίαν, στὴ λογοτεχνικὴ ἔκφρασιν, δείχνει τί πάθος ἦταν πάντα γιὰ τὸν Δραγοῦμη τὸ διάβασμα. Στίς πιὸ ταραγμέναις στιγμῆς τῆς ζωῆς του δὲν τὸ ἀφήνει, τὸ ἀποζητεῖ ἴσα-ἴσα περισσότερο ἀκόμα, γιατί αὐτό, ὅσο τίποτε ἄλλο, τὸν δυναμώνει, τὸν ἰσορροπεῖ, τὸν ξεκουράζει, τὸν κάνει νὰ νοιώθῃ, μὲ πόσιν ἀνακούφισιν!

ὅτι ὄλο' τὸ εἶναι του δὲν ξεοδεύεται σ' ἐφήμερη ταραχή, καὶ ὅταν ξεφυλλίζουμε τὸ ἡμερολόγιό του, βλέπουμε, κάθε τόσο, ν' ἀναφέρονται ἔργα συγγραφέων κάθε εἴδους καὶ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν τόπων, ποὺ δὲν ἔσκυψε βιαστικά ἀπάνω τους ὁ Δραγούμης, ἀλλὰ τὰ μελέτησε ἐπίμονα, προσεχτικά, τὰ ἔκρινε, μέσ' ἀπὸ τις σελίδες τους κυνήγησε, μὲ ἀγγούσα, μὲ πυρετό, νὰ βρῆ ἀπάντησεις στὰ δικά του προβλήματα.

Αὐτὴ ἡ ἀναζήτησις, γνώρισμα τῆς βαθειᾶς του ἀνησυχίας, ἀνησυχίας ὑποστασιακῆς, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τις ἀγιάτρευτες ἀνθρώπινες ἀντιθέσεις, δυναμωμένες μὲ τὸ δικό του, ἀνάμεσα ὁρμῆς πρὸς τὴ θεωρία καὶ ὁρμῆς πρὸς τὴν πράξιν, ἀδιάκοπο διχασμὸ καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη μὲς σ' ὄλες, καὶ πρὸς βασανιστικὴ, τὴν ἀντίθεση, τὴν καθαρὰ μεταφυσικὴ, πεπερασμένου καὶ ἀπειρου, ποὺ δὲ μπορεῖ, τὸ αἰσθάνεται καλά ὁ Δραγοῦμης, νὰ λείψῃ, παρὰ μόνο ὅταν λείψουν καὶ οἱ σωματικοὶ του φραγμοί, τὸν κάνει νὰ ριχνεῖται μὲ τόση δίψα σὲ δ,τι οἱ παλιότεροι καιροὶ ἀλλὰ ὁ καιρὸς του ἰδίως κυλοῦνε κι' ἀναμοχλεύουν. Πρέπει νὰ μὴ τὸν γνωρίζουμε καθόλου, νὰ τὸν παρεξηγοῦμε ριζικά, γιὰ νὰ φανταστοῦμε ὅτι ξώπετση γνωστικὴ περιέργεια, ἡ ἱκανοποίησις τοῦ νὰ φαίνεται «πληροφορημένος», σπρώχνουν τὸν Δραγοῦμη στὸ νὰ μελετᾷ τις λογοτεχνίες, τὰ φιλοσοφικά καὶ κοινωνιολογικά συστήματα, τις ἐπιστημονικὲς θεωρίες τοῦ καιροῦ του. Ὅχι' τὸν σπρώχνει ἡ δίψα ἢ «μεγάλῃ καὶ καυτερῇ γιὰ τὴ γνώση», πρῶτο καὶ ὕστατο κίνητρο, δικαίωση καὶ σκοπὸς τῆς ζωῆς του, τὸν σπρώχνει ἡ ἀνάγκη ἢ ὀδυνηρῇ, ἢ ἀκοίμητῃ, καὶ μέσ' ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ καιροῦ του ὅπως καὶ μέσ' ἀπὸ τὰ βιβλία παλιότερων καιρῶν καὶ μέσ' ἀπ' ὅλη τὴν ἄλλη του πείρα, νὰ βρῆ καὶ νὰ δώσῃ ἕνα νόημα στὴ ζωῇ, νὰ μάθῃ πῶς καλλίτερα θὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ μηδαμινὸ ἴσως, μὲς στὴν ὅλη ἀνθρώπινη οἰκονομία, ἀπειρα, ὅμως, πολῦτιμο γι' αὐτόν, ὄλικο τῆς ζωῆς του.

Στὰ τέτοια ρωτήματα δὲ λείπουν οἱ ἀπαντήσεις, προπάντων ἐκεῖ, στὰ τέλη τοῦ περασμένου καὶ στις ἀρχές τοῦ αἰῶνα τοῦ τωρινοῦ, τὸν καιρὸ, ἀκριβῶς, ποὺ μπαίνει στὴν ἀντρικὴ ἡλικία ὁ Δραγοῦμης. Πλήθος ἀπαντήσεις, ἀλήθεια, μὰ τί μπερδεμένες καὶ τί ἀντιφατικὲς, καὶ οἱ περισσότερες, πόσο λίγο ἱκανὲς γιὰ νὰ στεριώσουν γερὰ ἕνα νέο μὲς στὴ ζωῇ! Ἀνησυχία, ἀγωνία κατέχει τὰ πνεύματα, μιὰ βαθεῖα κρίση δουλεύει τις ψυχές, οἱ ἀνθρώποι, ξεστρατισμένοι, ξεγελασμένοι, ξεπερασμένοι ἀπὸ δ,τι οἱ ἴδιοι ἔχουν μὲ ἕνα εἶδος τυφλῆς βίας δημιουργήσει, ξαναγυρίζουν σὲ δ,τι εἶχαν γκρεμίσει τόσο βιαστικά. Ἐρησκεία, μεταφυσικὴ, τέχνη, ποὺ τὴ θρέφουν πηγές πνευματικώτερες παρ' ὅσο δέκα, εἴκοσι χρόνια πρὶν, καταχτοῦν ὀλοένα περισσότερες καὶ πρὸς ἐκλεχτὲς συνειδήσεις, χίλια σημάδια φανερώνουν ὅτι γίνονται μυστικὲς

Ἄνθρωπος στὰ 1894.

κυφορίες, ποὺ δὲ θάργῃσουν νὰ ξεχυθοῦν καὶ πλατότερα, μηνύματα διασταυρώνονται στὸν ἀέρα, φαινομενικά νέα, πρωτόφαντα, μὰ ποὺ ξαναθέτουν, μὲ νέο ἀπλῶς τρόπο, ἐμπρὸς στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, τὰ αἰώνια προβλήματα. Ὁ Μπερξόν, ὁ Μπουτροῦ, οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Σκανδιναυοί, ὁ συμβολισμὸς, ὁ νεοκαντιανισμὸς, συνοψίζουν τὴν ψυχικώτερη, τὴν πρὸς ἐπαναστατικὴ — στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος — καὶ — γιὰ κείνον ἀκριβῶς τὸν καιρὸ — τὴν πρὸς ἀναγεννητικὴ τάση τῆς ἐποχῆς.

Τι δυνατὰ ὅμως, τί βαθύτατα ριζωμένα ἀκόμα ἢ τί ὁρμητικὰ καὶ τ' ἄλλα ρεύματα, τὰ παράλληλα καὶ τ' ἀντίθετα πρὸς τὰ παραπάνω! Ὁ ὀρθολογισμὸς, ὁ ἐπιστημονισμὸς, ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ὁ νιχιλισμὸς, ὁ διεθνισμὸς καὶ ὁ ἐθνικισμὸς, καὶ ἀρχὴ ὄλων αὐτῶν καὶ προζύμι καὶ κορύφωμα, ὁ ἀτομικισμὸς! Καὶ τί σπουδαῖοι, τί ἐπιβλητικοί, οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι ὄλων αὐτῶν τῶν ρευμάτων! Ὁ Ταιν, ὁ Ρενάν, ὁ Στίρνερ, ὁ Κροπότκιν, ὁ Μωρίς Μπαρρές, ὁ Νίτσε! Πρὸς τοὺς δυὸ τελευταίους πῆγε μὲ τὰ πρὸς αὐθόρμητα ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸς συνειδητὰ κινήματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματός του ὁ Δραγοῦμης. Μελέτησε, βέβαια, καὶ ἄλλους συγγραφεῖς καὶ φιλόσοφους ἐπίμονα: τὸν Γκομπινὸ, τὸν Πασκάλ, τὸν Στεντάλ, τόσο συγγενικό του στὴν ἰδιοσυγκρασία καὶ πού, στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἀποχτοῦσε τὴν ὀριστικὴ

αίγλη, που διατηρεί έκτοτε και από αυτούς, όμως, κανείς δεν πιστεύω να ζυμώθηκε τόσο με τον εσωτερο βίο του Δραγούμη, όσο ο Μπαρρές και ο Νίτσε.

Οι μοναχικοί περίπατοι του Δραγούμη στις μικρές πόλεις όπου χρημάτισε προξενικός υπάλληλος, στο Μοναστήρι, στον Πύργο της Βουλγαρίας, στο Δεδεαγάτς, ή τα διαβάσματά του ανάμεσα στους τέσσερις γυμνούς τοίχους μιας πενιχρής προξενικής κάμαρας, τί μοτίβα ατέλειωτων ρεμβασμών για έναν Έλληνα εθνικιστή! Μά έμένα, αγιάτρευτον μπαρρεζιανό, από τα έφηβικά χρόνια μου, και που δε μπορώ πιά να καλοξεδιαλύω αν ο Μπαρρές με όδηγησε στον Δραγούμη ή ο Δραγούμης στον Μπαρρές και ποιός απ' τους δυό στον Στεντάλ, κίνησε πάντοτε ήδονικά το ρεμβασμό μου το μέρος του νεανικού του βιβλίου όπου μιλεί ο Δραγούμης για τον Μπαρρές. Στην Κηφισιά, οι βόλτες που κάνανε, ένα βράδυ του 1904, περιμένοντας το τραίνο, και οι περιπλανήσεις τους μέσα από τις παλιές γειτονίες της Αθήνας για να βρουν το σπίτι όπου είχε μείνει ο Σατωβριάνδος, όταν ήρθε εδώ πέρα. Ο Μπαρρές, σαραντάρης, στην καρδιά της πολιτικής και λογοτεχνικής δράσης του, πάντα πυρετικός, μά περισσότερο, καθώς πάντα, σκεπτικός παρά φλογερός, και ο Δραγούμης, που θέλει, κιόλα, να βάλει λίγη «πειθαρχία» στη φλόγα του!

Στις τρεις τέσσερις αυτές νεανικές σελίδες, τόσο χαρακτηριστικές, μάς δίνει ο Δραγούμης το ξεκίνημα, δηλαδή σχεδόν την Ιστορία των σχέσεών του με τον Μπαρρές, εθνικιστή και συγγραφέα. Πρέπει να έχη κανείς μία θέση, του διδάσκει ο Μπαρρές, απ' όπου να βλέπη τη ζωή και τον κόσμο και ή θέση αυτή είναι ο τόπος του' να ο εθνικισμός. «Θά καβαλικέψω τον Ύμητό και από εκεί θά κοιτάξω τον κόσμο», γράφει, χτυπητά μά και λιγάκι άπλοϊκά, δυό χρόνια μετά τη γνωριμιά τους και αφού διάβασε το «Σκηνές και Θεωρίες του Έθνικισμού», στον Μπαρρές ο Δραγούμης. Θέλει να μελετήσει, δλάκαιρο τον Μπαρρές τον άγαπά, τον θαυμάζει, μ' εκείνα τ' αποκλειστικά πνευματικά πάθη, που μόνο οι νέοι τά δοκιμάζουν. Νομίζει πως θά είναι και πιο γόνιμο, για την πνευματική διαπαιδαγώγησή του, να μελετήσει, για όρισμένο καιρό, μονάχα τον Μπαρρές. Αν, όμως, μελετώντας μόνο αυτόν, χάση κάθε πρωτοτυπία και γίνη μιμητής; Σοβαρότατος κίνδυνος. Όμως

όχι, το αισθάνεται, μιμητής δε θά γίνη.

Με τη φράση αυτή χάνουμε σχεδόν κάθε φανερό χνάρι των σχέσεων Μπαρρές και Δραγούμη. Τα χνάρια διακρίνονται και άργότερα, αλλά, πολύ πιο σβυσμένα, σχεδόν άδιόρατα. Στην εθνικιστική θεωρία του, στη μορφή των βιβλίων του, των τριών πιο σημαντικών — «Σαμοθράκη», «Μαρτύρων και Ήρώων Αίμα», «Όσοι Ζωντανόι» — δε φαίνεται άπίθανο να έπηρέασε κάπως τον Δραγούμη ο Μπαρρές, χωρίς, όμως, να άλλοιώση, στο έλάχιστο, το όργανικό — καθώς έγραφα κιόλα κ' έξακολουθώ να το πιστεύω — ξετύλιγμα της προσωπικότητας του Έλληνα συγγραφέα. Το δημιουργικό προζύμι, και σ' ό,τι άφορā το περιεχόμενο και σ' ό,τι άφορā τη μορφή, των έργων του Δραγούμη, μένει προσωπικώτατο, δικό του, τόπος, ύφος, ήθος, κεντρική στάση άπέναντι στη ζωή, μένουν δικά του. Και για τοότο, προκειμένου για τις σχέσεις Δραγούμη -

Ο Ίων στα 1894 με τη στολή του Γυμνασίου.

Μπαρρές, σωστότερο είναι να μιλούμε για συγγένειες και αναλογίες παρά για επίδραση.

Όπωςδήποτε, χάρις στον Μπαρρές, πήγε γρηγορώτερα ο Δραγούμης σε κάτι όπου σίγουρα θα πήγαινε, γοργά ή αργά, και μόνος στον έθνικισμό. Ότι έγραψε για το σοσιαλισμό, τουλάχιστον ως τα δυο τρία τελευταία του χρόνια, όλη του η δράση ή πολιτική και όλη του η πολιτική θεωρία, δείχνουν πως τό κάθε τι, ή ιδιοσυγκρασία του όσο και ή κατάσταση του τόπου του και της Ανατολής γενικά, στην πρώτη δεκαετία του είκοστου αιώνα, και οι οικογενειακές παραδόσεις του, τον έσπρωχναν στον έθνικισμό. Και, ακριβώς, στο δρόμο του προς τον έθνικισμό ή στο ξεκίνημά του προς τον έθνικισμό, συνάντησε ο Δραγούμης και τό φιλόσοφο πού, ύστερα από τον Μπαρρές και βαθύτερα παρ' ό,τι ο Μπαρρές, ζυμώθηκε, όσο κανείς άλλος, με τη σκέψη και την ευαισθησία του, με την καθολική στάση του αντίκρου στη ζωή τον Νίτσε.

Γύρω στα 1900, ένας νέος διανοούμενος, και μάλιστα σαν τον Δραγούμη, δεν ήταν δυνατόν να μην αισθανθή ζωηρότατο ενδιαφέρον για τον Νίτσε. Είναι ο φιλόσοφος της ημέρας σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο τον μελετούν, μεταφράζουν τά έργα του, παντού άποχτά πλήθος φανατικούς θαυμαστές, τά λόγια του ακούγονται σαν κηρύγματα προφήτη, πού μπορούν και πού πρόκειται ν' αλλάξουν πραγματικά τη ζωή. Κ' έδω στην Ελλάδα προκαλεί έντονη κίνηση ή νέα φιλοσοφία. Δημοσιεύονται άρθρα και μελέτες για τό έργο του Νίτσε, στο περιοδικό πού εκπροσωπεί τη βόρεια σκέψη, στο « Διόνυσο », συναντά κανείς, κάθε τόσο, περικοπές από τά βιβλία του γερμανού φιλόσοφου και « άφορισμούς », έπειτα από λίγο όλοι « νιτσειζούν » και τό πράγμα παίρνει τέτοιο κατήφορο, πληθαίνουν τόσο οι « σκληροί », οι « διονυσιακοί », οι « υπεράνθρωποι », ώστε ο Κώστας Χατζόπουλος αισθάνεται την πολύ δικαιολογημένη διάθεση να τους κάνει θέμα σάτυρας ολάκερου βιβλίου.

Υπακούοντας, λοιπόν, και σ' ένα πρόσταγμα της εποχής, πηγαίνει ο Δραγούμης προς τον Νίτσε πολύ περισσότερο, όμως, γιατί τον σπρώχνει προς τό γερμανό φιλόσοφο μία βαθειά οργανική ανάγκη και γιατί τό παιδί αυτό του 97, πουθενά άλλοδ δέ βρίσκει ένα τόσο άψυ τονωτικό, όσο στον Νίτσε, γιατί νοιώθει, όπως και ο συνομήλικός του Πέτρος Βλαστός, ότι για μερικές τουλάχιστον θεληματικές ψυχές, μπορεί ο Νίτσε να γίνει ένας πραγματικός σωτήρας. Τό ότι μελέτησε και πολυμελέτησε τον Νίτσε ο Δραγούμης, τό βλέπουμε καθαρά στο « Ο Έλληνισμός μου και οι Έλληνες », ήμερολογιακές σημειώσεις γραμμένες στην όκταετία 1903-1911, και

όπου αναφέρονται τρεις τέσσερις χαρακτηριστικές περικοπές του γερμανού φιλόσοφου. Πολύ περισσότερο, όμως, ή έπαφή του Δραγούμη με τον Νίτσε προβάλλει άπ' όλο τό έργο του Δραγούμη. Κ' έδω, ώστόσο, όπως και για τον Μπαρρές, σωστότερο είναι να πούμε ότι έχουμε να κάνουμε με συνάντηση συγγενικών ιδιοσυγκρασιών και ιδεών, πού πηγάζουν από τις ιδιοσυγκρασίες, παρά με καθαυτό επίδραση. Ο Νίτσε ήταν ο φιλόσοφος, όπου βρήκε ο Δραγούμης μεταφρασμένες σε σκέψεις, σε ολοκληρωμένη βιοθεωρία, όρμές και διαθέσεις δικές του.

Τις διαθέσεις αυτές τις ξανόλουμε καθαρά στο έργο του Δραγούμη είναι οι δεσπόζουσες διαθέσεις του. Κυριαρχικότητα, άριστοκρατικότητα, έγωκεντρισμός. Όπως ίδια καθαρά ξανόλουμε και τις ιδέες, πού εκπηδοούν από τις όρμές αυτές και πού μένουν, άλλωστε, και σαν ιδέες, πολύ κοντά στην αισθηματική τους πηγή: άγωνιστική αντίληψη της ζωής, ήρωολατρεία — λατρεία των έξαιρετικών ανθρώπων, — στάση έχθρική προς τά δημοκρατικά και τά σοσιαλιστικά ιδανικά και προς τό δυτικό πολιτισμό, όπου επικρατούν, στον καιρό μας, τά ιδανικά αυτά και πού για τόυτο βρίσκονται σε πτώση. Κυριαρχικότητα, έγωκεντρισμός, ήρωολατρεία, αντίπαθεια για τά σοσιαλιστικά ιδανικά και τό δυτικό πολιτισμό, όλα τόυτα, γνωρίσματα κοινά του Δραγούμη και του Νίτσε, οδηγούν τον πρώτο προς τον έθνικισμό. Και να γιατί, λίγο παραπάνω, έγραφα ότι στο δρόμο του ή στο ξεκίνημά του προς τον έθνικισμό, συνάντησε ο Δραγούμης τον Νίτσε. Ο έθνικισμός του Δραγούμη έκπορεύεται άμεσα και με άμείλικτη θάλεγα, αν δεν υπήρχε τό δόγμα της βίας του Σορέλ, πρακτική και θεωρητική αναγκαιότητα, από τη γενική του άγωνιστική αντίληψη της ζωής. « *Ενέργεια είναι ή ζωή.* » « *Ο έθνικισμός είναι μορφή της ενέργειας.* » « *Η ύπαρξις ενός έθνους είναι όλη ενέργεια.* »

Άλλά και όταν αφήνει την ήθική και τη βιοθεωρία και ύψώνεται στη μεταφυσική, συναντά ο Δραγούμης τον Νίτσε. Κιόλα ή άγωνιστική του αντίληψη της ζωής έχει κάτι τό μεταφυσικό. Θετικώτερα όμως στο μεταφυσικό πεδίο — και για μένα οι λέξεις θετικός και μεταφυσικός κάνουν τό πιο ταιριαχτό σύμπλεγμα — συναντιέται με τον Νίτσε ο Δραγούμης, όπου μιλά για τό « αιώνιο διάβα » και για τη « φωτεινή άπαισιοδοξία », καθώς όνομάζει μία προσδοχή της ζωής, αρκετά ανάλογη με την τραγική, τη διονυσιακή του Νίτσε και όπου ο νιχιλισμός του αναδίνει τους πιο σοβαρούς τόνους του. Ο νιχιλισμός του Δραγούμη είναι άπόλυτος, όπως και του Νίτσε. Τίποτε ύποστασιακό, τίποτε όντολογικό, τίποτε αντικειμενικό δεν υπάρχει στον κόσμο. Υπάρχουν μόνο φαινόμενα

καὶ διάφορα ἐγώ, ποὺ καθένα τους νοιώθει τὰ φαινόμενα χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ βεβαιώσῃ ἂν τὰ νοιώθουν καὶ τ' ἄλλα ἐγώ. Κ' ἐλευθερία δὲν ὑπάρχει· ἓνα αἶσθημα ἐλευθερίας μονάχα μπορούμε νὰ νοιώσουμε ὅταν πάρουμε συνείδηση τῶν νόμων ποὺ μᾶς κυβερνοῦν καὶ ὑποταχθοῦμε σ' αὐτούς. Τέλος, ἄλλη ἀθανασία δὲν κατορθώνει νὰ δεχτῆ ὁ Δραγούμης παρὰ ἐκείνην ποὺ ξυπνᾷ στοὺς κατοπινοὺς τοῦ ὁ ἄνθρωπος μὲ δ,τι ἀφήση, σωματικὸ ἢ πνευματικὸ.

Πολύ, περισσότερο παρ' ὅτι πρὸς τὸν Μπαρρές, πηγαίνοντας πρὸς τὸν Νίτσε, σὰν ἀπὸ μιὰ ὀργανική, θάλασσα, ἀνάγκη, ἔδειχνε ὁ Δραγούμης πόσο φυσικά ἦταν συντονισμένος, πόσο ἀβίαστα ἀνάπνεε μὲς στὰ μεγάλα πνευματικὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του. Πραγματικά, διαβάζοντας τὰ ἔργα τοῦ Δραγούμης, κάθε τόσο, εἴτε σὲ χῶρο πολιτικὸ, εἴτε σὲ καλλιτεχνικὸ, εἴτε σὲ φιλοσοφικὸ, εἴτε σὲ κοινωνιολογικὸ βρισκόμαστε, εἴτε ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ γενική ἀτένιση τῆς ζωῆς, δὲν ἀφήνουμε, οὔτε στιγμή, τὸν ἀέρα τῆς ἐποχῆς μας, ἀναγόμεστε ἀδιάκοπα, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ κρυφότερους ἢ φανερότερους δρόμους, σὲ σπουδαῖα, σὲ βασικά προβλήματα καὶ ζητήματα τοῦ καιροῦ μας, κινούμεστε σὲ κλίματα πολὺ γειτονικά, σχεδὸν ὁμοια μὲ τὰ πιὸ γνῶριμα, μὲ τὰ πιὸ ἀγαπητὰ ἢ τὰ πιὸ σημαντικὰ κλίματα τοῦ καιροῦ μας. Ἐσωτερικὸς μονόλογος, αὐτοσκόπηση καὶ αὐτοανάλυση, «ἀφιλοκέρδεια», ψυχολογικὴ ρευστότητα καὶ ἐναλλαγή, καὶ πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ ἐνιαίου ἢ τοῦ πολλαπλοῦ τῆς προσωπικότητας, οἱ ἠθικὲς καὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις μας, ἡ πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ μας ὀργάνωση, τέλος, ἀκόμα πιὸ πέρα, τὰ αἰώνια ἀνθρώπινα προβλήματα, ἡ ἀξία καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ζωῆς, ἡ ψυχὴ, ὁ Θεός, ἡ Ἀνάγκη, ἡ ἀγωνία μας, τόσο κυριαρχικὴ στὴν ἐποχὴ μας, δλ' αὐτὰ τὰ νοιώθουμε νὰ ὀρθώνονται μπροστὰ μας, σὰ ρωτήματα, σὰ ἀπαντήσεις, σὰ κηρύγματα κ' ἐπιταγές, ὅταν διαβάζουμε τὰ ἔργα τοῦ Δραγούμης.

Τίποτε, ὡστόσο, δὲ συντονίζει τόσο τὸν Δραγούμη μὲ τὴν ἐποχὴ μας, δὲν τὸν κά-

νει νὰ φαίνεται τόσο γνήσιο παιδί τῆς — αὐτὸν τὸν ἀπὸ ὀρισμένες πλευρὲς «ἀσύγχρονο» — καὶ δὲν τὸν κρατᾷ τόσο κοντὰ μας, ὅσο ἡ ἀγωνία του. Θαυμαστά τὴν ἐκφράζει ὁ ἴδιος ὅταν λέη ὅτι εἶναι πάντα ἀσυμβίβαστος μὲ τὴ ζωὴ. Πέρα ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή του μὲ τοὺς ἀνθρώπους, πέρα ἀπὸ τὸν τραγικὸ του διχασμὸ, τὸν ἀδιάκοπο, τὴν ἀγωνία του τὴ γεννᾷ μιὰ καθαρὴ μεταφυσικὴ αἰτία. Ὅταν σκεφτοῦμε τὸν Τόλστοϊ, τὸν Μπενζαμέν Κονστάν, τὸν Μπωνιλαίρ, τὸν Νίτσε, ἀκόμα καὶ τὸν Πασκάλ, θὰ καταλάβουμε καλλίτερα τὴν ἀγωνία τοῦ Δραγούμης. Καὶ ὁ ἄθεος αὐτὸς ζητεῖ νὰ πιστέψῃ, καταλαβαίνει ὅτι ἡ μεταφυσικὴ πίστη πρέπει νὰ εἶναι ἓνα «βάρος αἰωνιότητος» πάνω στὴν ψυχὴ, νὰ φέρῃ «χαρὰ, χαρὰ, δάκρυα χαρᾶς» γιὰ νὰ μᾶς χορταίνη καὶ νὰ μᾶς ἀναπαύῃ, γιὰ νὰ μᾶς «συμβιάζῃ» μὲ τὴ ζωὴ. Ὁ Δραγούμης προσπαθεῖ, σὰν τοὺς προσωκρατικούς «φυσικούς» καὶ σὰν τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, νὰ ζήσει χωρὶς τέτοια πίστη. Ἀρκεῖται σὸ δράμα τοῦ «αἰωνίου περάσματος». Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοῦτο, ἀσφαλῶς, μουρμουρίζει μὲ βαθυτάτη πίκρα: «Ὅ,τι καὶ ἂν κάνω στὴ γῆ ἐπάνω, εἶναι περιττὸ καὶ μάταιο. Ὅμως πρέπει νὰ ζήσω». Νὰ ζήσῃ «ἀσυμβίβαστος».

Ὅταν βγῆ ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ χῶρο, ὡστόσο, «συμβιάζεται» μὲ τὴ ζωὴ ὁ Δραγούμης. Ὁ ἐθνικισμὸς εἶναι ὁ καλλίτερος συμβιβασμὸς του. Σὰν ἐθνικιστὴς τότε ἐπικυρώνει θαυμαστά τὸ λόγο τοῦ Βαλερύ, ὅτι κι' ὁ μεγαλειότερος πεσσιμισμὸς συνταιριάζεται, στὸν εὐρωπαϊο, μὲ τὴ δράση καὶ τὴν αἰσιοδοξία ποὺ ἡ δράση ἀπαιτεῖ. Καὶ γίνεται καὶ εὐρύτερα γόνιμος, γιὰ ὄλους ἐκείνους — καὶ εἶναι οἱ περισσότεροι — ποὺ δὲν ἔχουν τραύματα μεταφυσικά ἀγιάτρευτα καὶ τραγικούς διχασμούς. Καὶ τότε ἔρχεται, νομίζω, ὄχι μόνον κοντὰ σ' ἐμᾶς τοὺς νεώτερούς του ἀλλὰ κοντὰ καὶ στοὺς νεώτερους ἀπὸ μᾶς, κοντὰ στὰ παλληκάρια, ποὺ πολεμώντας γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἔχουν ὄλα τὰ δικαιώματα νὰ ξαναλένε τὰ ὑπέροχα λόγια του: «Θέλω νὰ εἶμαι ὠραῖο δείγμα ἀνθρώπου Ἑλληνοῦ. Νά, σκοπὸς μίᾳς ζωῆς!»

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

Ἐπὶ τῆς κοινότητος ὡς θεμελίου ἐπρεπεν ἐξ ἀρχῆς νὰ κτισθῆ τὸ οἰκοδόμημα τοῦ κράτους, καὶ τότε μόνον θὰ ἦτο φυσιολογικῶς ὀργανωμένον τὸ κράτος. Κάτωθεν ἐπρεπε γ' ἀρχίσις ἢ οἰκοδόμησις, καὶ ἤρχισεν ἄνωθεν.

ΙΩΝ ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ